

Robert Levine (1945–2019), psiholog american, a fost profesor de psihologie la Universitatea de Stat din California, Fresno, precum și decan asociat al Colegiului de Știință și Matematică din Fresno. A fost totodată profesor invitat al Universității Federale Fluminense din Niterói, Brazilia, la Universitatea de Medicină Sapporo din Japonia și la Universitatea Stockholm din Suedia, iar în 2007 a devenit membru al Institutului de Studii Avansate de la Universitatea Durham din Regatul Unit. Principalul interes de cercetare al lui Levine a fost psihologia socială a timpului, în special felul în care diferite culturi percep timpul, ce orașe și țări au cel mai lent sau cel mai rapid ritm și cum aceste diferențe afectează calitatea vieții oamenilor. În plus, Levine a mai cercetat felul în care persuasiunea și manipularea pot să ne influențeze și să ne controleze deciziile. Pe lângă *Geografia timpului*, Levine a mai publicat numeroase articole și încă două cărți: *The Power of Persuasion: How We're Bought and Sold* (2003) și *Stranger in the Mirror: The Scientific Search for the Self* (2016).

ROBERT LEVINE

GEOGRAFIA TIMPULUI

De ce timpul nu se măsoară la fel
în toate culturile

Traducere din engleză
de Irina Manea

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

Mulțumiri.....	9
Prefață: Convorbiri despre timp, cu accent.....	11
PARTEA ÎNTÂI	
Timpul social: Pulsul culturii	
1. Tempoul: Viteza vieții	25
2. Durata: Ceasul psihologic.....	50
3. Scurtă istorie a timpului măsurat pe ceas.....	77
4. Viața în timpul evenimential	111
5. Timp și putere: Regulile jocului așteptării	133
PARTEA A DOUA	
Rapid, lent și calitatea vieții	
6. Unde se desfășoară viața cel mai rapid?.....	163
7. Sănătate, avere, fericire și caritate	189
8. Contradicțiile Japoniei	206
PARTEA A TREIA	
Schimbarea ritmului	
9. Ignoranța temporală: Să învățăm limbajul tăcut.....	225
10. Conștiința timpului și timpul conștiinței	247
Note	267
Indice	289

MULȚUMIRI

Am fost înconjurat de atâția studenți, colegi și prieteni binevoitori și pricepuți, încât îmi este greu să spun unde încep ideile mele și unde se termină ale lor. Permiteți-mi să-i enumăr pe câțiva dintre ei, care merită mulțumiri speciale. Le sunt îndatorat următorilor pentru că mi-au împărtășit experiențe și povești pe care le-am folosit în această carte: Neil Altman, Stephen Buggie, Kris Eyssell, Alex Gonzalez, Eric Hickey, James Jones, răposatul William Kir-Stimon, Shirley Kirsten, Todd Martinez, Kuni Miyake, Salvatore Niyonzima, Harry Reis, Suguru Sato, Jean Traore, Fred Turk și Jyoti Verma. Aici, la universitatea mea, Sergio Aguilar-Gaxiola, Jean Ritter, Aroldo Rodrigues și Lynnette Zelezny au fost surse indispensabile de informație și susținere. Printre mulți alți colegi care m-au ajutat, aș vrea să le mulțumesc lui Rick Block, Richard Brislin (ale căror cursuri mi-au inspirat cel de-al nouălea capitol), Edward Diener și Harry Triandis, pentru cursurile lor despre timp și/sau cultură și disponibilitatea lor de a-mi pune la dispoziție numeroase date și informații. Nu am cuvinte să-mi exprim recunoștința pentru Phil Zimbardo – nu doar cel mai influent profesor de psihologie socială, ci poate și cel mai demn de respect. Le mulțumesc lui Suguru Sato și Yoshio Sugiyama, de la Universitatea de Medicină din Sapporo, lui Lars Nystedt, Anna și Hannes Eisler, de la Universitatea din Stockholm, administrației de la Universitatea Federală Fluminense din Brazilia, pentru că mi-au transformat șederile la universitățile lor în experiențe atât de plăcute; aceste aventuri sunt sufletul cărții. Îi mulțumesc lui Ellen Wolff pentru că m-a

îndemnat să încep acest proiect acum mulți ani. Soția mea, Trudi Thom, m-a sfătuit în multe privințe și mi-a fost întotdeauna alături când am avut nevoie de ea. Alex Gonzalez, colegul, șeful și tovarășul meu de călătorii în timp, mi-a fost un mare sprijin și ghid în multe momente ale programului de cercetare. Colega mea Connie Jones, care a citit manuscrisul cuvânt cu cuvânt, a fost un extraordinar editor de împrumut și un foarte valoros sprijin moral. Tom Breen, ca de obicei, a fost pur și simplu special.

Mă simt îndatorat următoarelor persoane care m-au ajutat să adun și/sau să analizez datele dintr-unul sau mai multe orașe din Statele Unite sau din alte țări: Timothy Baker, Laura Barton, Karen Bassoni, Stephen Buggie, Brigitte Chua, Andy Chuang, Holly Clark, Lori Conover, John Evans, Kris Eyssell, David Hennessey, Kim Khoo, Robert Lautner, Marta Lee, Royce Lee, Andy Levine, Martin Lucia, Thom Ludwig, Allen Miller, Michiko Moriyama, Walter Murphy, Carlos Navarette, Julie Parravano, Karen Philbrick, Harry Reis, Aroldo Rodrigues, Michelle St. Peters, Anne Sluis, Kerry Sorenson, David Tan, Jyoti Verma, Karen Villerama, Sachiko Watanabe și Laurie West. Mulțumiri lui Philip Halpern pentru ajutorul tehnic. Gary Brase, Karen Lynch, Todd Martinez, Kuni Miyake și Ara Norenzayan au jucat roluri esențiale în aceste studii și le multumesc pentru sfaturi și inspirație.

Agentă mea, Kris Dahl, mi-a deschis uși despre care nu știam că există. Elizabeth Kaplan a avut ideea titlului câștigător. Gail Winston, editorul meu de la Basic Books, a fost perfectă. Îndrumarea ei pozitivă, răbdătoare, de expert, m-a ajutat să organizez o serie de capitole în ceva ce aduce a carte. Am fost norocos să pot lucra cu ea.

PREFAȚĂ

Convorbiri despre timp, cu accent

Fiecare cultură are propriile particularități temporale. A cunoaște o comunitate înseamnă a cunoaște valorile temporale după care se ghidează.

— Jeremy Rifkin, *Time Wars*

Timpul este ceva ce m-a intrigat de când mă știu. Ca mai toți tinerii americani, inițial am fost învățat că timpul este pur și simplu măsurat de ceasuri – în secunde și minute, ore și zile, luni și ani. Dar când mă uitam la persoanele mai în vârstă aveam impresia că nu existau două măsurători la fel. De ce, mă întrebam, unor adulți părea că nu le ajung niciodată orele din zi, în vreme ce alții păreau să dispună de tot timpul din lume? Îi consideram milionari ai timpului pe oamenii din acest al doilea grup – cei care obișnuiau să meargă la film în mijlocul săptămânii de lucru sau să-și ducă familia în Pacificul de Sud pentru o perioadă sabatică de șase luni – și am jurat să devin și eu ca ei.

Când mi-am planificat cariera, am ignorat grija constantă a colegilor mei pentru avantajele bănești pe care le poate oferi un job și în schimb m-am orientat după avantajele legate de petrecerea timpului. În ce măsură mi s-ar permite să-mi stabilesc propriul ritm? Cât de mult control aş avea asupra timpului meu? Aş putea face o plimbare cu bicicleta în timpul zilei? Thoreau parcă mi s-ar fi adresat chiar mie atunci când a spus că „cea mai înălțătoare artă este aceea de a influența calitatea zilei“. Mi-am ales o profesie – aceea de

profesor universitar – care îmi oferă mobilitatea temporală pe care o căutam. Și spre norocul meu am găsit o specializare – psihologia socială – care mi-a permis să mă ocup chiar de conceptul de timp, ce m-a fascinat încă de când eram copil.

Călătoria mea științifică își are originile într-o experiență de la începutul carierei. Până atunci, îmi axasem cercetarea pe o temă arzătoare a psihologiei sociale de la vremea aceea, teoria atribuirii. Îmi limitasem experimentele la probleme mai degrabă tehnice, de pildă de ce bărbații și femeile explică diferit succesul și eșecul, ce condiții îi determină pe oameni să atribuie succesele unor cauze externe și cum e afectat stilul acestor atribuiri de încrederea în sine. Înțelegeți ideea: acestea erau chestiuni importante în sfera mea academică, dar nu puteam să nu observ sclipirile din ochii prietenilor mei când le descriam cercetarea.

Interesul meu față de aceste chestiuni tehnice a încetat brusc în vara lui 1976. Tocmai începusem lucrul pe un post de profesor invitat la Universitatea Federală din Niterói, Brazilia, un oraș de dimensiune medie aflat de cealaltă parte a golfului, unde se află Rio de Janeiro. Venisem nerăbdător să observ direct, la fața locului, ce caracteristici ale acestui mediu străin îmi vor solicita cel mai mult capacitatea de adaptare. Pe baza experiențelor de călătorie anterioare, am anticipat dificultăți legate de probleme precum limba, intimitatea și standardele mele de curățenie. Dar acestea s-au dovedit minore în comparație cu neplăcerile pe care aveau să mi le provoace ideile despre timp și punctualitate ale brazilienilor.

Știam, desigur, înainte să ajung acolo, despre stereotipul atitudinii *amanhã* (versiunea portugheză pentru *a mañana*), conform căreia, oricând e posibil, obligațiile de azi se amână pe ziua următoare. Știam că trebuie s-o iau mai ușor și să-mi reduc așteptările privind reușita. Dar eu m-am născut în Brooklyn, unde înveți de la o vârstă fragedă ori să te miști repede, ori să te dai la o parte. Învătasem să supraviețuiesc în cultura străină din

Fresno, California, un oraș în care chiar și locuitorii relaxați din Los Angeles trebuie să învețe să încetinească ritmul. Mă gândeam că pentru a mă acomoda cu ritmul vieții din Brazilia aș avea nevoie doar de câteva ajustări. În schimb, am avut parte de o doză de șoc cultural pe care n-aș dori-o nici măcar unui terorist.

Am primit primele lecții la scurt timp după sosire. Când am plecat de acasă în prima zi de predat, am întrebat pe cineva cât este ceasul. Era 9:05 dimineață, aveam destul timp să ajung la cursul de la ora 10. După ce a trecut cam jumătate de oră, conform aprecierii mele, m-am uitat în trecere la un ceas. Arăta 10:20! Panicat, m-am repezit în sala de clasă, în timp ce câțiva studenți prea puțin grăbiți îmi dădeau binețe din urmă: *Alô Professor?* sau *Tudo Bem, professor?*, iar mulți erau chiar studenți de-ai mei, după cum mi-am dat seama mai târziu. Am ajuns cu răsufierea tăiată în sala, ce să vezi, goală.

Am ieșit repede să întreb un trecător cât este ceasul. „Nouă patruzeci și cinci“, a venit răspunsul. Nu, imposibil. Am întrebat pe altcineva. „Nouă cincizeci și cinci.“ Un altul s-a uitat chiorâș și a zis cu mândrie: „Exact nouă patruzeci și trei.“ Ceasul dintr-un alt birou arăta 3:15. Îmi promisem primele două lecții: obiectele braziliene de măsurat timpul erau imprecise mai întotdeauna, dar nimănui nu-i prea păsa de asta.

Cursul meu era programat de la zece până la prânz. Mulți studenți au venit târziu. Câțiva au ajuns după 10:30. Câțiva au ajuns aproape la unsprezece. Doi au ajuns după. Toți cei veniți târziu surâdeau relaxați, lucru de care am învățat mai târziu să mă bucur. Fiecare m-a salutat și, deși câțiva și-au cerut scuze scurt, nici unul nu părea foarte preocupat de întârziere. Presupuneau că-i înțeleg.

Că brazilienii ajungeau mai târziu nu era nici o surpriză, dar cu siguranță pentru mine era o experiență nouă să văd cum studenții intră degajați în clasă după o oră la un curs de

două ore. Adevărata surpriză s-a petrecut însă la prânz, tot în prima zi, când ora s-a apropiat de final.

Acasă, în California, nu aveam niciodată nevoie să mă uit la ceas ca să știu când se termină ora. Foșnetul cărților este însoțit de fețe încordate care țipă: „Mi-e foame/mi-e sete/am nevoie la baie/mă sufoc dacă ne mai țineți mai mult de o secundă“. (Durerea, din ce-am observat, devine de obicei de nesuportat cu două minute înainte de final pentru studenți și cu aproape cinci minute înainte pentru masteranzi și doctoranzi).

Dar când a sosit prânzul, la sfârșitul primului meu curs din Brazilia, numai câțiva studenți au plecat imediat. Restul s-au mai învățat prin preajmă încă vreun sfert de oră, iar unii au continuat să-mi pună întrebări și mult mai târziu. Pe la 12:30, văzând că vreo câțiva dintre cei rămași nu se dădeau duși, am început eu însumi să fac pledoaria foamei/setei/nevoii la toaletă/sufocării. (Nu puteam, sincer vorbind, să pun stăruința lor pe seama fantasticului meu stil de predare. La urma urmei, petrecusem două ore predicând despre statistică într-o portugheză împiedicată. Iertați-mă, *meus pobres estudantes*.)

În speranța că voi înțelege comportamentul studenților mei, i-am cerut o întâlnire în dimineața următoare, la ora 11, noii mele *chefe*, șefă de departament. Am ajuns la timp în biroul ei. Nici ea, nici secretara nu erau acolo. De fapt a trebuit să aprind luminile ca să citesc revistele din sala de așteptare: un număr din *Time* vechi de un an și un număr din *Sports Illustrated* vechi de trei ani.

La 11:30 a ajuns secretara, a spus *alô*, m-a întrebat dacă vreau o *cafézinho* (băutura tradițională braziliană care însemna jumătate cafea consistentă și jumătate zahăr, ceea ce, după cum constatasem, îi stimulează pe toți așa tare, că nici nu se mai deplasează) și a plecat. La 11:45 a ajuns și noua mea *chefe*, mi-a oferit și ea o *cafézinho* și a plecat. Zece minute mai târziu s-a întors, s-a așezat la birou și a început să-și citească mailurile. La 12:20 m-a chemat în sfârșit în birou, scuzându-se relaxată

că m-a făcut să aștept, am vorbit câteva minute, după care și-a cerut scuze că trebuie să „fugă“ la o altă întâlnire la care întârziase. Am aflat apoi că nu era nici o minciună. Avea obiceiul să facă multe programări pentru aceeași oră și ca urmare să întârzie la toate. Aparent, îi plăceau programările.

Tot în ziua aceea, mai târziu, aveam stabilită o întâlnire cu câțiva studenți de la curs. Când am ajuns la „birou“, doi dintre ei erau deja acolo și păreau să se simtă ca acasă. Nu s-au arătat deranjați că întârziaseam câteva minute și de fapt nici nu se grăbeau să începem. Unul stătea cu picioarele pe biroul meu și citea *Sports Illustrated* (care de data asta era vechi de doar trei luni).

Cam la cincisprezece minute după termenul stabilit pentru încheiere m-am ridicat și am explicat că am și alte întâlniri. Studenții au rămas pe loc și au întrebat amiabil: „Cu cine?“ Când am enumerat numele a doi dintre colegi, un tânăr a exclamat cu entuziasm că-i cunoaște pe amândoi. S-a repezit la ușă și l-a condus pe unul din ei din sala de așteptare până la biroul meu – celălalt încă nu ajunsese. Apoi au început cu toții să pâlăvrăgească și să răsfoiască *Sports Illustrated*. Până să intre și colegul lui, cu cinci minute înainte de încheierea întâlnirii, deja nu-mi mai dădeam seama cine ajunsese prea târziu și cine prea devreme – exact lecția pe care trebuia s-o învăț, după cum aveam să aflu într-un final. Pentru moment totuși mă simțeam pur și simplu dezorientat.

Ultima întâlnire a zilei era cu proprietarul apartamentului pe care voiam să-l închiriez. De data asta am crezut că pot să fac o previziune. Imediat ce am ajuns am întrebat-o pe secretară cât trebuie să aștept. A zis că șeful ei întârzia. „Cât de mult?“ am întrebat. „Jumătate de oră, *mais ou menos*“, a răspuns ea. Doresc o *cafézinho*? Am refuzat și am zis că mă întorc în douăzeci de minute. La întoarcere mi-a zis că mai durează un pic. Am plecat iarăși. Când am revenit peste zece minute, mi-a spus că șeful ei se săturase să mă aștepte și a plecat. Când am

început să încropesc un mesaj furios pe care să i-l transmită marelui Proprietar, secretara a explicat că n-a avut ce face decât să mă lase baltă. „Nu înțelegeți, el este proprietarul, nu dumneavoastră. Sunteți un om arogant, domnule profesor Levine.“ A fost ultima dată când am încercat să-i bat pe brazilieni la jocul așteptării.

În cursul anului pe care l-am petrecut în Brazilia, am fost în-continuu confuz, frustrat, fascinat și obsedat de obiceiurile și ideile despre timpul social cu care brazilienii m-au obligat să mă confrunt. Motivul pentru care regulile de punctualitate ale brazilienilor m-au derutat atât de tare, aveam să aflui curând, era strânsa lor întrepătrundere cu valorile culturale. Iar când intrăm în rețeaua culturii nu avem parte de răspunsuri simple sau clare. Crezurile culturale sunt precum aerul pe care îl respirăm, le luăm ca atare și rareori le discutăm sau chiar le exprimăm. Dar atunci când aceste reguli nescrise sunt încălcate se petrece adesea o reacție volatilă. Străinii care nu știu despre ce e vorba, ca mine, pot păși pe un câmp cultural minat.

Nici o credință nu este mai adânc înrădăcinată și în consecință mai ascunsă decât credințele despre timp. Cu aproape treizeci de ani în urmă, antropologul Edward Hall a definit regulile timpului social drept un „limbaj tăcut“¹. Peste tot în lume, copiii pur și simplu preiau concepțiile sociale despre devreme și târziu, grabă și așteptare, prezent și viitor. Nu există vreun dicționar care să definească aceste reguli ale timpului pentru ei sau pentru străinii care se lovesc de înnebunitoarele disonanțe dintre simțul timpului pe care l-au adus cu ei și cel cu care se confruntă în țara unde ajung.

Brazilia mi-a relevat faptul că timpul chiar vorbește. Doar că nu era ușor de înțeles ce spunea. După câteva luni de gafe mi-am creat primele experimente sistematice legate de timp, încercând să înțeleg credințele și regulile braziliene despre punctualitate. Această încercare, mai întâi frustrantă, apoi